

OBSAH

Židé na širším Tachovsku	5
Katalog lokalit se židovským osídlením	13
Vysvětlivky odborných termínů	161
Výběrová dokumentace náhrobků z jednotlivých hřbitovů	163
Základní literatura a prameny	261

Katalog lokalit se židovským osídlením (české názvy)

Tachov (Tachau)	13
Bernartice (Pernartitz)	43
Bezdrůžice (Weseritz)	47
Bor (Haid)	54
Butov (Wuttau)	56
Cebiv (Zebau)	56
Částkov (Schossenreith)	58
Darmyšl (Darmschlag)	60
Dlouhý Újezd (Langendörflas)	62
Chodová Planá (Kuttenplan)	69
Kladruby (Kladrau)	81
Kořen (Kurschin)	82
Labuř (Labant)	86
Lesná (Schönwald)	87
Lestkov (Leskau)	94
Lhotka (Vogelsang)	96
Mílov (Mühlloh)	97
Nedražice (Nedraschitz)	97
Nové Sedliště (Neuzedlisch)	98
Okrouhlé Hradiště (Scheibenradisch)	110
Ošelín (Oschelin)	111
Pístov (Pistau)	114
Planá (Plan)	114
Pořejov (Purschau)	116
Prostiboř (Prostibor)	122

INHALT

Juden auf dem Gebiet des heutigen Kreises Tachau	5
Katalog der Ortschaften mit jüdischer Besiedelung	13
Erläuterung von Fachtermini	161
Dokumentation ausgewählter Grabsteine verschiedener jüdischer Friedhöfe	163
Grundlegende Literatur und Quellen	261

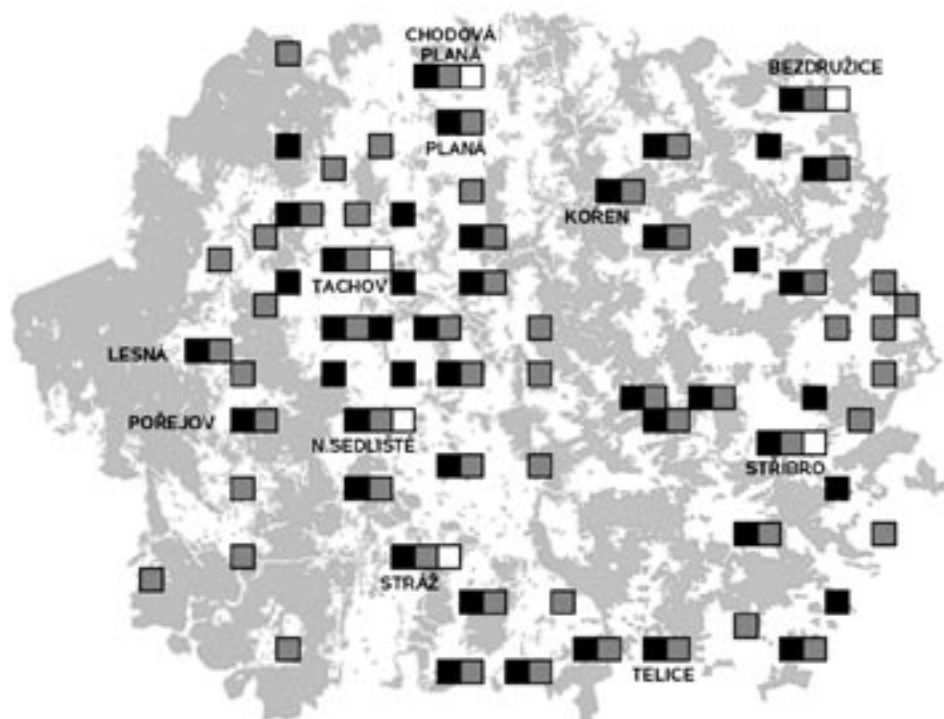
Katalog der Ortschaften mit jüdischer Besiedelung (deutsche Bezeichnungen)

Altzedlisch (Staré Sedliště)	128
Darmschlag (Darmyšl)	60
Dölitzen (Telice)	154
Haid (Bor)	54
Kladrau (Kladruby)	81
Kurschin (Kořen)	82
Kuttenplan (Chodová Planá)	69
Labant (Labuř)	86
Langendörflas (Dlouhý Újezd)	62
Leiter (Řebří)	125
Leskau (Lestkov)	94
Mies (Stříbro)	140
Mühlloh (Mílov)	97
Nedraschitz (Nedražice)	97
Neustadt (Stráž)	129
Neuzedlisch (Nové Sedliště)	98
Oschelin (Ošelín)	111
Pernartitz (Bernartice)	43
Pistau (Pístov)	114
Plan (Planá)	114
Prostibor (Prostiboř)	122
Purschau (Pořejov)	116
Scheibenradisch (Okrouhlé Hradiště)	110

Řebří (Leiter)	125	Schönbrunn (Studánka)	148
Staré Sedliště (Altzedlisch)	128	Schönwald (Lesná)	87
Stráž (Neustadt)	129	Schossenreith (Částkov)	58
Stříbro (Mies)	140	Schweißing (Svojšín)	149
Studánka (Schönbrunn)	148	Tachau (Tachov)	13
Svojšín (Schweißing)	149	Tissa (Tisová)	158
Telice (Dölitzen)	154	Vogelsang (Lhotka)	96
Tisová (Tissa)	158	Weseritz (Bezručice)	47
		Wuttau (Butov)	56
		Zebau (Cebiv)	56

Mapa židovského osídlení na okrese Tachov – Karte der jüdischen Besiedelung auf dem Gebiet des heutigen Kreises Tachau

- Židovské osídlení v roce 1793 – Die jüdische Besiedelung im Jahr 1793
- Židovské osídlení v roce 1900 – Die jüdische Besiedelung im Jahr 1900
- Židovské náboženské obce v roce 1900 – Jüdische Kultusgemeinden im Jahr 1900

ŽIDÉ NA ŠIRŠÍM TACHOVSKU

Za nejstarší, i když jenom nepřímou zmínku o přítomnosti židů na území dnešní České republiky bývá obvykle považován tzv. raffelstettenský celní řád z roku 906. Jeho latinský text říká, že židé i jiní obchodníci z různých zemí (také z Čech a Moravy), kteří procházejí Podunajím, jsou povinni platit clo či mýto ze svých otroků a jiného zboží, tak jako tomu bylo už za dřívějších králů.

V západočeské příhraniční oblasti sahají nejstarší tradované zprávy o přítomnosti židů do 13. století, nevíme však, zda jsou založené na skutečných faktech, nebo zda jde o pozdější legendy. S podobnou těžko řešitelnou otázkou se ostatně setkáváme ve středověkých dějinách všude tam, kde se nedochovaly (většinou následkem válek a požárů) spolehlivé listinné doklady.

Prvním přesnějším (i když nepříliš spolehlivým) datem je zpráva o chebském požáru v r. 1270, při němž prý vyhořela i synagoga. Nejstarším zcela jistým datem je teprve rok 1331: král Jan Lucemburský tehdy přenechal městečku Stráži příjmy ze židů, nevíme však spolehlivě, jestli šlo o židy v městečku usazené, anebo jen projíždějící. Až roku 1368 jsou poprvé písemně doloženi židé ve Střibře, roku 1456 v Tachově, v 1. polovině 16. stol. v Boru, Novém Sedlišti a Starém Sedlišti, ve 2. polovině téhož století v Chodové Plané, Stráži, Tisové a městě Plané, před rokem 1618 v Lesné a Svojsíně, v polovině 17. století v Dlouhém Újezdě, Nedražicích, Ošelně, Pořejově a Prostiboří, kolem r. 1670 v Butově, Částkově, Řebří a Studánce, kolem r. 1700 v Bezdražicích, Kořeni, Labutí, Lestkově a Lhotce, v 18. stol. v mnoha dal-

JUDEN AUF DEM GEBIET DES HEUTIGEN KREISES TACHAU

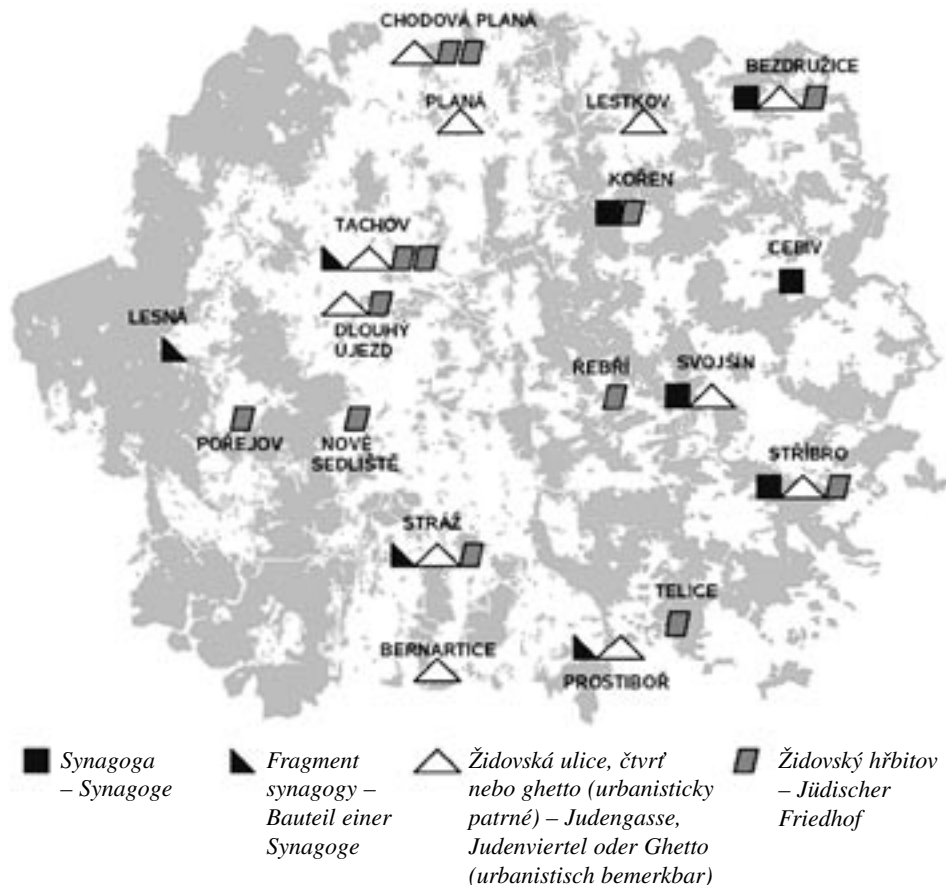
Die älteste, wenn auch nur indirekte Erwähnung von Juden auf dem Gebiet der heutigen Tschechischen Republik kann man in der so genannten Raffelstettener Zollordnung aus dem Jahre 906 vermuten. Ihr lateinischer Text besagt, die Juden und die anderen Kaufleute, die durch das Donaugebiet zögen, hätten für ihre Sklaven wie auch für andere Waren einen angemessenen Zoll zu zahlen, wie das zu Zeiten der früheren Könige der Fall gewesen sei.

Im westböhmischen Grenzgebiet reichen die ältesten überlieferten Nachrichten über die Anwesenheit von Juden bis in das 13. Jahrhundert zurück, wir wissen jedoch nicht, ob sie auf tatsächlichen Fakten beruhen oder ob es sich um spätere Legenden handelt. Auf ähnliche schwer lösbare Probleme treffen wir in der mittelalterlichen Geschichte übrigens überall dort, wo sich (meistens infolge von Kriegen und Feuersbrünsten) keine verlässlichen urkundlichen Belege erhalten haben.

Das erste genauere (wenn auch nicht allzu sichere) Datum liefert die Nachricht von dem Stadtbrand von Eger im Jahr 1270, bei dem auch die Synagoge ausgebrannt sein soll. Es ist nicht auszuschließen, dass etwa zur selben Zeit Juden auch schon in Tachau lebten: Diese königliche Stadt mit ihrer Burg an einem bedeutenden Handelsweg, dem sog. Nürnberger Steig, wurde wegen ihrer strategischen Lage als „Schlüssel zum Königreich Böhmen“ bezeichnet. Der Gründer der Stadt, König Přemysl Otakar II., war sich der wirtschaftlichen Bedeutung seiner jüdischen Untertanen sehr wohl bewusst und bemühte sich, ihre

Židovské památky na okrese Tachov – Jüdische Denkmäler im Kreis Tachau

ších obcích... – Zdá se, že první židé, kteří se na Tachovsku usadili, pocházeli z jižního Německa. A čilý styk (i rodinné a příbuzenské vazby) se židovskými středisky v sousedním Bavorsku můžeme sledovat např. v matrikách až do nejnovější doby.

Došlo i k mnoha pokusům o vypovězení židovských obyvatel, ale pokud je známo, opustit museli jen města Stříbro (snad v 16. stol.) a Planou (ve 2. polovině 17. stol.).

Stellung und relative Freiheit auch in rechtlicher Hinsicht zu sichern: Wahrscheinlich im Jahr 1262 erließ er die sog. *Statuta Judaeorum*, ein eigenes Gesetzeswerk zu 32 Punkten, das die Rechte und Pflichten der Juden regelte. Den jüdischen Kaufleuten wurde so beispielsweise nicht nur der freie Übergang über die Landesgrenze garantiert, sondern im Grunde genommen sollte jeder Angriff gegen Juden und ihren Besitz als Angriff gegen die Königliche Kammer bestraft werden. Das Gesetz legte

Židovské rodiny se směly v jednotlivých místech usadit pouze se svolením příslušné feudální vrchnosti, případně panovníka, někde byl zapotřebí i souhlas biskupství. A mohly se zabývat výhradně povolenými způsoby obživy: byla to především některá odvětví obchodu a některá řemesla sloužící pouze židovskému obyvatelstvu (např. řeznictví, pekařství, krejčovství a ševcovství). Mezi křesťanskými sousedy se směli živit (ovšem ne vždy a ne všude) např. porážeci dobytka, koželuhové, sklenáři, výrobci stužek a prýmků, v novější době i ranhojiči. Vlastnictví zemědělské půdy, pěstování plodin a chov dobytka na prodej byly židům zakázané. Velmi častým zdrojem obživy však bylo provozování drobných vrchnostenských výrobních podniků: židé jako nájemci panských vinopalen (které vyráběly pálenku často i v menších vesnicích) nebo panských drasloven (vyrábějících potaš pro koželužny a pro sklárny) přinášeli feudální vrchnosti nezanedbatelné zisky. A v novější době působili židé v mnoha městech také jako nájemci (výběřčí) silničního mýta.

Tachovsko se vyznačovalo mimořádně hustou sítí venkovských židovských obcí. (Termínem židovská obec nebo náboženská obec v této knížce označujeme židovskou komunitu skládající se aspoň z několika rodin, která měla vlastní modlitebnu nebo synagogu.) Náboženské obce tu sídlily často i v nevelkých a těsně spolu sousedících vesnicích.

Většina židovských obcí na Tachovsku dosáhla největšího rozvoje a demografického růstu (tj. počtu rodin a osob) ve druhé polovině 18. stol. a v první polovině 19. stol. Od r. 1849 bylo židům povoleno usazovat se v kterémkoliv městě a obci, od r. 1852 směli bez omezení nabývat

auch Strafen für die Beschädigung einer Synagoge oder die Schändung eines jüdischen Friedhofs und ähnliche Taten fest. Die Existenz einer jüdischen Ansiedlung bei einer so bedeutenden Grenzfestung wie Tachau wäre also logischerweise zu erwarten. Das hat dazu geführt, dass der Beiname Taku bzw. Tako des Rabbiners Moses ben Chisdaj, der im 13. Jahrhundert gelebt hat, als Tachau interpretiert wurde. Heute wissen wir, dass dieser Rabbiner seinen Sitz in Frankreich hatte.

Das älteste zuverlässige Datum stellt jedoch erst das Jahr 1331 dar: König Johann von Luxemburg überließ damals dem Städtchen Neustadt [Stráž] die Einnahmen von den Juden, wir wissen jedoch nicht sicher, ob es sich um in dem Städtchen ansässige Juden handelte oder nur um durchziehende Juden. Erst 1368 sind erstmals Juden in Mies schriftlich belegt, 1456 in Tachau, in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts in Haid [Bor], Neuzedlisch [Nové Sedliště] und Altedlisch [Staré Sedliště], in der 2. Hälfte desselben Jahrhunderts in Kутtenplan [Chodová Planá], Neustadt [Stráž], Tissa [Tisová] und in der Stadt Plan, vor dem Jahr 1618 in Schönwald [Lesná] und Schweißing [Svojsín], im Verlauf des 17. und 18. Jahrhunderts dann in vielen weiteren Gemeinden. Es kam auch zu Versuchen, die jüdischen Einwohner auszuweisen, aber soweit bekannt ist, mussten sie nur die Städte Mies (wohl im 16. Jahrhundert) und Plan (in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts) verlassen. – Die ersten Juden, die sich im Bereich Tachau ansiedelten, scheinen aus Süddeutschland gekommen zu sein. Und lebendige Kontakte (auch familiäre und verwandtschaftliche Bindungen) mit den jüdischen Zentren im benachbarten Bayern können wir beispiels-

Lestkov, židovský dům čp. 101 rodiny Khonovy před zbořením, třicátá léta 20. století – Leskau, das jüdische Haus Nr. 101 der Familie Kohn vor dem Abriss, 1930er Jahre

domy, roku 1859 bylo definitivně potvrzeno právo vlastnit zemědělskou půdu. Toto zrovnoprávnění židů (kteří také na rozdíl od svých zemědělských sousedů postrádali tradiční vazbu na „rodnou hroudu“, dědenou v rodinách po dlouhé generace) vedlo k rychlému vyliďňování vesnických a maloměstských židovských obcí a k růstu židovských obcí ve velkých městech. Např. v Plzni, Chebu, Karlových Varech (a tím spíše v Praze a Vídni) bylo mnohem víc ekonomických možností: snáze se tu zakládaly obchodní podniky i průmyslové závody, lepší uplatnění tu měli i vysokoškolsky vzdělaní odborníci.

I přes neustálý odchod židovských rodin do velkoměst však na Tachovsku přetrvalo židovské osídlení až do r. 1938 nejen ve všech městech a městečkách (Bezručovice, Bor, Chodová Planá, Kladruby,

weise in den Matriken bis in die neueste Zeit verfolgen.

Jüdische Familien durften sich in den einzelnen Orten nur mit Genehmigung der betreffenden feudalen Obrigkeit beziehungsweise des Königs niederlassen, an einigen Orten war auch die Zustimmung des Bistums erforderlich. Und sie durften sich ausschließlich mit erlaubten Arten des Lebensunterhalts befassen: Dabei handelte es sich im Wesentlichen um verschiedene Arten des Handels und um einige lediglich der jüdischen Bevölkerung dienende Handwerke (z. B. Fleischer, Bäcker, Schneider und Schuhmacher). Unter ihren christlichen Nachbarn durften sie nur in bestimmten Berufen (wenn auch nicht immer und nicht überall) ihren Lebensunterhalt suchen, beispielsweise als Viehschlächter, Gerber, Glaser, Schleifen- und Bortenmacher, in neuerer Zeit auch als Wundärzte. Das Eigentum an landwirtschaftlichem Boden, die Produktion von Feldfrüchten und das Halten von Vieh zu Zwecken des Verkaufs waren den Juden verboten. Eine sehr häufige Quelle des Lebensunterhalts war jedoch das Betreiben von kleinen der Herrschaft gehörenden Produktionsbetrieben: Juden als Pächter herrschaftlicher Branntweinbrennereien (die häufig auch in kleineren Dörfern Schnaps herstellten) oder herrschaftlicher Pottaschesiedereien (die Pottasche für die Gerbereien und Glashütten produzierten) brachten den Feudalherren beträchtliche Gewinne. Und in neuerer Zeit wirkten Juden in vielen Städten auch als Pächter (Einnehmer) der Straßenmaut.

Das Tachauer Land zeichnete sich durch ein enges Netz ländlicher jüdischer Gemeinden aus. (Mit dem Terminus „jüdische Gemeinde“ oder „Kultusgemeinde“

Lestkov, Planá, Přimda, Staré Sedliště, Stráž, Stříbro, Tachov), ale i na vesnicích (Bernartice, Částkov, Darmyšl, Nedražice, Nové Sedliště, Okrouhlé Hradiště, Ošelín, Svojšíň, Tisová aj.).

Smrtnou ránu zdejšímu židovskému osídlení zasadilo období nacismu. V první fázi se to projevilo mírným vzrůstem židovských komunit. Ke svým příbuzným sem totiž od r. 1933 přicházeli jednotlivci i celé rodiny z Německa, unikající před sflícím terorem nacistů, v r. 1938 to byli i uprchlíci z Rakouska. Hned nato, na podzim 1938, však následoval hromadný odchod téměř všech židovských obyvatel z celého sude-toněmeckého území buď do českého vnitrozemí, anebo do bezpečnějšího zahraničí. Po připojení oblasti k Německu byl uplatňován organizovaný protizhidský teror

bezeichnen wir in diesem Buch eine mindestens aus mehreren Familien bestehende jüdische Kommunität, die einen eigenen Betraum oder eine eigene Synagoge besaß.) Kultusgemeinden gab es hier häufig auch in kleineren und eng benachbarten Dörfern.

Die Mehrzahl der jüdischen Gemeinden im Tachauer Land erreichte ihre größte Blüte und ihr größtes demografisches Wachstum (d. h. der Anzahl der Familien und Personen) in der 2. Hälfte des 18. und in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Vom Jahr 1849 war es den Juden erlaubt, sich in jeder beliebigen Stadt oder Gemeinde niederzulassen, vom Jahr 1852 ab durften sie ohne Beschränkungen Häuser erwerben, 1859 wurde definitiv das Recht garantiert, landwirtschaftlichen Boden zu besitzen. Diese Gleichstellung der Juden (denen natürlich im Unterschied zu ihren bäuerlichen Nachbarn die traditionelle, in den Familien über viele Generationen ererbte Bindung an die „heimische Scholle“ fehlte) führte zu einem schnellen Mitgliederschwund der dörflichen und kleinstädtischen jüdischen Gemeinden und zum Anwachsen der jüdischen Gemeinden in den großen Städten. Es gab beispielsweise in Pilsen, Eger oder Karlsbad (und umso mehr in Prag und Wien) weit mehr wirtschaftliche Möglichkeiten: Hier war es leichter, Handelsunternehmen und Industriebetriebe zu gründen, bessere Möglichkeiten fanden hier auch an Hochschulen ausgebildete Fachleute. Trotzdem hielt sich im Tachauer Land eine jüdische Besiedlung nicht nur in den 11 Städten und Marktflecken, sondern auch in vielen Dörfern bis in das Jahr 1938.

Den Todesstoß versetzte den hiesigen jüdischen Ansiedlungen die Zeit des Nationalsozialismus. In der ersten Phase äußerte

Židovský kalendářik pro rok 5605 (1844–45) uložený ve stříbrském muzeu – Jüdischer Kalender für das Jahr 5605 (1844–45) aus dem Museum von Mies

Jeden z hebrejských svitků uložených ve stříbrském muzeu – Eine der im Mieser Museum aufbewahrten hebräischen Schriftrollen

i zde. V rámci velkého celoříšského pogromu, tzv. „křišťálové noci“ z 9. na 10. listopadu 1938, byly následujícího dne vypáleny synagogy v Tachově a ve Stráži, zničeno bylo vnitřní zařízení synagog a modliteben v Bezdruzicích, Boru, Chodové Plané a ve Stříbře a zdemolovány byly židovské hřbitovy. Později byly malé zbytky spoluobčanů tzv. židovského původu, zbavených už občanských práv, internovány ve sběrných táborech (jaké byly např. v Milově u Přimdy nebo v Olšových Vratech u Karlových Varů) a v r. 1942 deportovány do centrálního „ghetta“ v Terezíně. (Stejný osud ovšem čekal i ty, kterým se podařilo uniknout jen do „Protektorátu Čechy a Morava“.) V Terezíně mnoho internovaných zemřelo (mezi nimi např. i arch. Alfred Grotte, projektant

sich das in einem leichten Anwachsen der jüdischen Kommunitäten. Vom Jahr 1933 ab kamen nämlich Einzelpersonen und ganze Familien auf der Flucht vor dem sich verstärkenden Terror der Nazis aus Deutschland hierher zu ihren Verwandten, im Jahr 1938 kamen auch noch die Flüchtlinge aus Österreich hinzu. Bald darauf, im Herbst 1938, folgte jedoch die massenhafte Abwanderung fast aller jüdischen Bewohner aus dem gesamten sudetendeutschen Gebiet entweder in das tschechische Landesinnere oder ins sicherere Ausland. Nach der Angliederung dieses Gebiets an das Deutsche Reich fand der organisierte antijüdische Terror auch hier Anwendung. Im Zusammenhang mit dem im gesamten Reichsgebiet organisierten Pogrom, der sog. „Reichskristallnacht“, wurden am 10. November 1938 auch die Synagogen in Tachau und Neustadt [Stráž] niedergebrannt, die Inneneinrichtung der Synagogen und Beträume in Weseritz [Bezdruzice], Haid [Bor], Kuttenplan [Chodová Planá] und Mies zerstört und jüdische Friedhöfe verwüstet.

Nach den Ergebnissen der Volkszählung vom Mai 1939 lebten auf dem weiten Territorium des sog. „Regierungsbezirks Eger“ (der sich von den damaligen Landkreisen Tachau und Bischofteinitz [Horšovský Týn] im Süden bis zu den Kreisen Kaaden [Kadaň] und Saaz [Žatec] im Nordosten erstreckte) nur noch 397 Personen, die sich zur jüdischen Religion bekannten („Glaubensjuden“). Es ist jedoch möglich, dass eine größere Zahl weiterer Juden bei der Zählung als nicht näher spezifizierte „Gottgläubige“, gegebenenfalls auch als Personen ohne Bekenntnis („Glaubenslose“) registriert wurden. Später wurden die Reste der Mitbürger sog. jüdischer Herkunft, die

tachovské synagogy), velká většina ostatních byla ale z Terezína odvezena do speciálních vyhlazovacích táborů v okupovaném Polsku. Jen židovští partneři ze smíšených manželství, deportovaní do Terezína jako poslední až na konci války, vyhlazovacím táborům unikli.

Po válce se do svých původních bydlíšť (např. do Tachova a Stráže) vrátilo jenom několik zachráněných jednotlivců. Malá skupina těch, kteří zavčas odjeli do vzdálenější ciziny (a případně bojovali v armádách Spojenců), se do „macešské vlasti“ už nevrátila: tito lidé se trvale usadili v zemích, které jim v nejhorší době jejich života poskytl azyl. Poválečné Tachovsko tedy zůstalo téměř zcela bez židovských obyvatel. – (Značně odlišná situace nastala v bývalých německých okresech severních Čech, ale např. i v Chebu a Aši, kde se po válce usadilo ně-

ihrer Bürgerrechte bereits vorher beraubt worden waren, in Sammellagern interniert (solche gab es beispielsweise in Mühlloh [Milov] bei Pfraumberg [Přimda] oder in Espenthor [Olšová Vrata] und Edersgrün [Odeř] bei Karlsbad und dann 1942 in das zentrale „Ghetto“ Theresienstadt [Terezín] deportiert. (Das gleiche Schicksal erwartete allerdings auch diejenigen, denen die Flucht lediglich bis in das „Protektorat Böhmen und Mähren“ gelungen war.) In Theresienstadt fanden viele der Internierten den Tod, die große Mehrheit wurde von hier später in spezielle Vernichtungslager im besetzten Polen verbracht. Nur die jüdischen Partner aus Mischehen, die als letzte erst gegen Ende des Krieges nach Theresienstadt deportiert worden waren, entgingen den Vernichtungslagern.

Nach dem Krieg kehrte nur eine Handvoll geretteter Einzelpersonen in ihre ursprünglichen Wohnorte (z. B. nach Tachau und Neustadt [Stráž]) zurück. Die kleine Gruppe derjenigen, die rechtzeitig ins fernere Ausland gegangen waren (und gegebenenfalls in den Armeen der Alliierten mitgekämpft hatten), kehrten nicht mehr in ihr „stiefmütterliches Vaterland“ zurück: Diese Menschen ließen sich auf Dauer in den Ländern nieder, die ihnen in den schlimmsten Zeiten ihres Lebens Asyl gewährt hatten. Das Tachauer Gebiet blieb also in der Nachkriegszeit fast völlig ohne jüdische Bewohner.

Im Verlauf der siebzig Jahre, die seit der „Kristallnacht“ vergangen sind, veränderten sich die verwaisten jüdischen Denkmale häufig bis zur Unkenntlichkeit. Die alten Nachbarn und die Neuansiedler der Nachkriegszeit demontierten schrittweise die Grabmäler von den verlassenen Friedhöfen, sie rissen die Reste der Synagogen ab und

Kořen, obchod Siegmunda Steinera v čp. 11 na konci 19. století – Kurschin, Ladengeschäft des Sigmund Steiner im Haus Nr. 11 am Ende des 19. Jahrhunderts

kolik tisíc židovských přesídlenců pocházejících ze Zakarpatské Ukrajiny [Podkarpatské Rusi], Slovenska a Polska. V r. 1948 se jich však většina vystěhovala do nově zřízeného státu Izrael i do dalších zemí.)

Během sedmdesáti let, které uplynuly od „křišťálové noci“, se osídlené židovské památky změnily často k nepoznání. Sousedé i pováleční noví osídlenci si postupně rozebírali náhrobky z opuštěných hřbitovů, bořili zbytky synagog (Chodová Planá, Ošelín, Stráž, Pořejov) i někdejší židovské čtvrtě a domy (Dlouhý Újezd, Chodová Planá, Labuň, Nedražice, Nové Sedliště, Ošelín, Studánka, Telice, Tisová). Teprve od roku 1990 se datují vážnější pokusy o záchranu, případně i pietní úpravu mnohých hřbitovů (Dlouhý Újezd, Chodová Planá, Kořen, Pořejov, Řebří, Stříbro, Tachov, Telice). K informování veřejnosti o bohaté historii a uměleckých památkách zdejších židovských obcí významně přispěly aktivity odborných institucí i jednotlivých ochránců památek. Kromě historicko-vlastivědných publikací vydávaných Nakladatelstvím Českého lesa v Domažlicích nebo zřízení Muzea Dr. Šimona Adlera v Dobré Vodě u Hartmanic (s expozicí věnovanou západočeským židovským památkám, 1997) je to především systematická výzkumná a záchranná činnost Muzea Českého lesa v Tachově (rekonstrukce většiny hřbitovů, odborný průzkum náhrobků a vytváření jejich soupisů). O rekonstrukci a průzkum starého hřbitova v Chodové Plané se podobně zasloužilo německé občanské sdružení *Aktion Sühnezeichen*. A významná je také dlouholetá výzkumná a popularizační práce manželů Buslových z Německa, mj. autorů unikátní monografie o dějinách bezdružické židovské obce.

die einstigen jüdischen Viertel und Häuser. Erst vom Jahr 1990 an datieren ernsthaftere Versuche zur Rettung beziehungsweise auch würdigen Wiederherrichtung einer Reihe von jüdischen Friedhöfen (Langendörflas [Dlouhý Újezd], Kutenplan [Chodová Planá], Kurschin [Kořen], Purschau [Pořejov], Leiter [Řebří], Mies, Tachau, Dölitschen [Telice]). Einen wesentlichen Beitrag zur Information der Öffentlichkeit über die reiche Geschichte und die Kunstdenkmäler der hiesigen Judengemeinden leisteten die Aktivitäten verschiedener Fachinstitutionen und einzelner Denkmalschützer. Erwähnt werden muss hier neben den im Verlag Nakladatelství Českého lesa [Verlag des Böhmisches Walds] in Taus [Domažlice] herausgegebenen historisch-heimatkundlichen Publikationen oder der Errichtung des Muzeum Dr. Šimona Adlera [Dr.-Simon-Adler-Museum] in Gutwasser bei Hartmanitz [Dobrá Voda u Hartmanic] (mit einer den jüdischen Denkmälern in Westböhmen gewidmeten Dauerausstellung, 1997) vor allem die systematische Forschungs- und Rettungstätigkeit des Muzeum Českého lesa [Museum des Böhmisches Walds] in Tachau (Rekonstruktion der Mehrzahl der Friedhöfe, wissenschaftliche Erforschung der Grabmäler und Erstellung ihrer Verzeichnisse). Um die Rekonstruktion und die Erforschung des alten Friedhofs in Kutenplan [Chodová Planá] machte sich in entsprechender Weise die deutsche Organisation *Aktion Sühnezeichen* verdient. Und bedeutend ist auch die langjährige Forschungs- und Popularisierungsarbeit der Eheleute Busl aus Deutschland, die u. a. eine einzigartige Monographie über die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Weseritz [Bezdrůžice] publizierten.

a nechtěly pokračovat v cestě. Hostie byly nalezeny a židé na základě tohoto vykonstruovaného obvinění mučeni a upáleni.

Tragický příběh ožil ve 30. letech 17. století. Na jeho základě obnovili majitelé hostouňského panství Kristina Kordula s manželem Protivou Černínem z Chudenic u hostouňského kostela kapli Těla Kristova, do níž nechali vymalovat dvě rozměrná plátna připomínající starou legendu. Dva obrazy o rozměrech 360 x 150 cm jsou rozděleny na šest samostatných výjevů. Malíř dávný příběh přenesl do období kolem roku 1630 a mimo donátorů obrazů a dalších konkrétních osob zde realisticky zachytil bernartickou tvrz s kostelem, hostouňský zámek a městečko Hostouň s kostelem. Zajímavé je rovněž dobové oblečení židů, kterým se na obraze viditelně liší od ostatních postav.

Obrazy, které obsahují množství dosud nevyužitých historických informací, jsou uloženy na zámku v Horšovském Týně.

BEZDRUŽICE / WESERITZ

Město 28 km severovýchodně od Tachova, 16 km severně od Stříbra, psávané dříve i *Veseřice*. Obec zmiňovaná od 1. poloviny 13. stol. byla v r. 1459 povýšena na městečko a pravděpodobně ve 2. polovině 19. stol. na město. – Barokní zámek, vzniklý přestavbami z původního gotického hradu. Kostel Panny Marie, původně gotický, naposledy přestavěný před polovinou 19. stol. – V jihovýchodní části města je zbytek **židovské čtvrti** se **synagogou**, severozápadně od města **židovský hřbitov**.

Židovské osídlení začalo pravděpodobně roku 1694 usazením 1 rodiny pocháze-

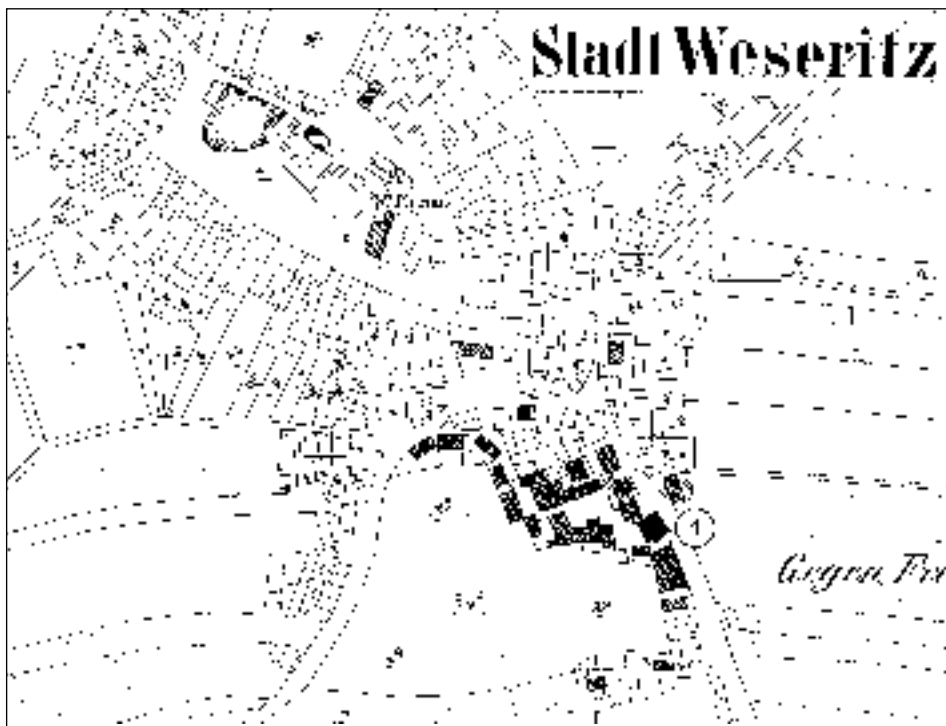
Leben. Damals ließen die Eigentümer der Hostauer Herrschaft, Kristina Kordula zusammen mit ihrem Mann Protiva Černín z Chudenic, die Fronleichnamskapelle bei der Hostauer Kirche erneuern und für sie zwei große Gemälde anfertigen, die an diese alte Legende erinnerten. Die beiden Bilder im Maß von 360 x 150 cm sind in sechs selbstständige Szenen geteilt. Der Maler versetzte die uralte Geschichte in die Zeit um das Jahr 1630 und gab hier neben den Donatoren und anderen konkreten Personen auch die Feste von Pernartitz mit der Kirche, das Hostauer Schloss und das Städtchen Hostau mit seiner Kirche realistisch wieder. Interessant ist auch die zeitgenössische Kleidung der Juden, durch die sie sich deutlich von den übrigen Gestalten unterscheiden.

Diese Gemälde, die eine Vielzahl bisher nicht genutzter historischer Informationen enthalten, befinden sich heute auf dem Schloss in Bischofteinitz.

BEZDRUŽICE / WESERITZ

Stadt 28 km nordöstlich von Tachau, 16 km nördlich von Mies. Der seit der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts belegte Ort wurde im Jahr 1459 zum Städtchen erhoben und wahrscheinlich in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts zur Stadt. – Barockschloss, entstanden durch Umbau einer ursprünglich gotischen Burg. Kirche der Jungfrau Maria, ursprünglich gotisch, zuletzt umgebaut vor der Mitte des 19. Jahrhunderts.

Die **jüdische Ansiedlung** begann wahrscheinlich im Jahr 1694 mit der Niederlassung einer Familie. Zu einem deutlichen

Bezdrúžice roku 1893: synagoga (1), domy patřící židovským vlastníkům v 1. polovině 19. stol. označeny křížkovaně, domy zakoupené židovskými vlastníky v polovině 19. stol. označeny šrafovaně – Weseritz im Jahr 1893: kariert = Häuser, die in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts jüdischen Eigentümern gehörten; schraffiert = Häuser, die in der Mitte des 19. Jahrhunderts von Juden gekauft wurden; (1) = Synagoge

jící ze vsi Skupeč, od r. 1700 pak postupně přibývaly další rodiny. K výraznému početnímu vzrůstu (spojenému se vznikem náboženské obce a založením hřbitova) došlo po polovině 18. stol. a znovu v 1. třetině 19. stol. V poslední čtvrtině 19. stol. začal poměrně rychlý odchod židovských obyvatel do větších měst, který pokračoval i ve 20. stol.

Početnost židovských obyvatel:

1724: 5 rodin

1783-91: 15 rodin nebo manželských párů,
nejméně 70 osob

1837: 23 rodin

zahlenmäßigen Anwachsen (verbunden mit der Entstehung einer Kultusgemeinde und der Anlage eines Friedhofs) kam es nach der Mitte des 18. Jahrhunderts und erneut im 1. Drittel des 19. Jahrhunderts. Im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts begann der verhältnismäßig schnelle Wegzug der jüdischen Bewohner in größere Städte, der sich auch im 20. Jahrhundert fortsetzte.

Zahl der jüdischen Bewohner:

1724: 5 Familien

1783: 15 Familien oder Ehepaare,
mindestens 72 Personen

1791: 15 Familien

1880: 133 osob (11,8 % všech obyvatel)

1900: 54 osob (5,2 %)

1930: 21 osob (1,9 %).

Nejrozšířenější **příjmení** zdejších rodin byla už od 18. stol. Bäumel, Fischer, Gutwillig, Lapper, Müller, Picker, Trexler (později v podobě Drechsler) a Veit, od 19. stol. přibylo mj. typické jméno Lilling. Familianti bezdružického panství žili také v širším okolí, např. na panstvích Bor-Bernartice nebo Chyšě, zdejší Löw Neufeld bydlel se svou rodinou na konci 18. stol. v Kynšperku nad Ohří, kde působil jako učitel.

Tradiční **obživu** představoval od nejstarších dob, podobně jako v jiných obcích, pronájem vrchnostenské vinopalny a draslovný, v 18. stol. je zde však doložený také židovský pachtýř sklárny a textilní manufaktury. Kromě nejběžnějších řemesel (jako je řeznictví, porážení dobytka nebo sklenářství) bylo zastoupeno i kožešnictví a knihvazačství. Většina rodin se však živila obchodem nejrůznějšího typu (hovězí dobytek a ovce, kůže a kožky, vlna, peří, plátno a sukno, koření, mouka, železné, skleněné a kramářské zboží, výkup starých hadrů pro papírnu).

Náboženská obec snad z 2. poloviny 18. stol. (i když nejstarší zmínka o zdejším „rabínovi“ pochází už z 1. poloviny století) byla znovu (nebo úředně) konstituována roku 1806. V r. 1893 k ní patřilo asi 150 duší i z okolí města, v r. 1921 už jen 72 duší. Snad až do počátku 20. stol. obec udržovala svou vlastní školu. Úředně byla zrušena (po útěku všech židovských rodin do českého vnitrozemí) nacistickými orgány v říjnu 1938 a znovu v r. 1946 československým Ministerstvem školství a osvěty.

Dochované listiny uvádějí od 18. stol. jména téměř dvaceti bezdružických **ra-**

1837: 23 Familien

1880: 133 Personen (11,8 % aller Einwohner)

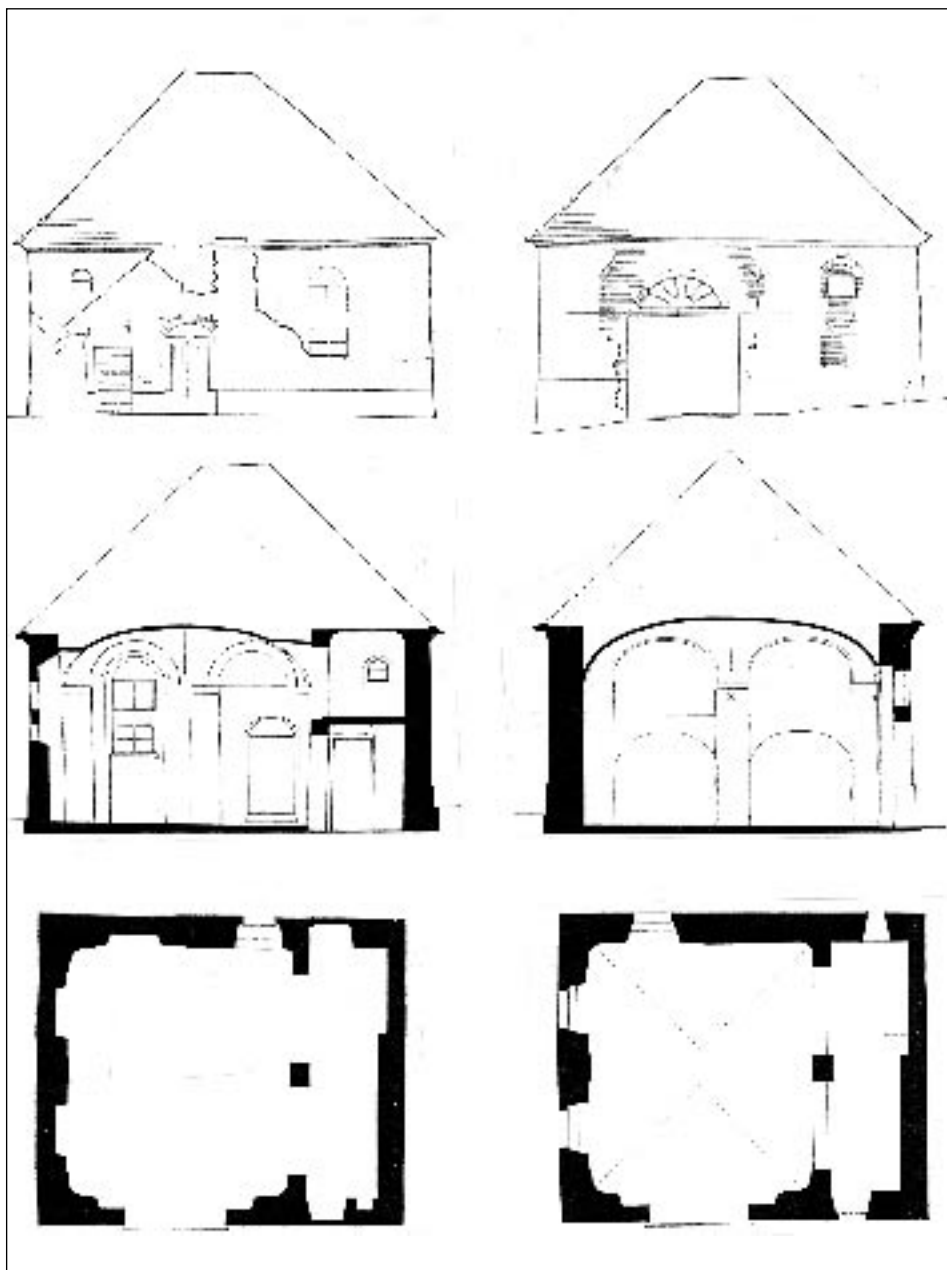
1900: 54 Personen (5,2 %)

1930: 21 Personen (1,9 %).

Den traditionellen **Lebensunterhalt** bildete von der ältesten Zeit an, ähnlich wie in anderen Gemeinden, die Pacht der obrigkeitlichen Branntweinbrennerei und Pottaschesiederei, im 18. Jahrhundert ist hier jedoch auch der jüdische Pächter einer Glashütte und einer Textilmanufaktur erwähnt. Neben den üblichen Handwerksberufen (wie Fleischer, Viehschlächter oder Glaser) waren hier auch Kürschner und Buchbinder vertreten. Die Mehrzahl der Familien ernährte sich jedoch von Handel verschiedenster Art.

Die **Kultusgemeinde**, deren Anfänge wohl in die 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts fallen, konstituierte sich im Jahr 1806 neu (bzw. wurde zu diesem Zeitpunkt amtlich bestätigt). Im Jahr 1893 gehörten ihr etwa 150 Seelen an, zum Teil auch aus der Umgebung der Stadt, im Jahr 1921 nur noch 72 Seelen. Wohl bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts unterhielt die Gemeinde eine eigene Schule. Fast zwanzig der hiesigen **Rabbiner** sind uns namentlich bekannt, der letzte war Jakob Folkmann (gest. 1938). Die Kultusgemeinde erlosch im Jahr 1938, nachdem alle jüdischen Familien ins tschechische Binnenland geflohen waren.

Spätestens seit dem 18. Jahrhundert entstand am Südostrand des Städtchens schrittweise ein eigenes **Judenviertel**. Um das Jahr 1790 bestand es wahrscheinlich aus 11 Häusern (3 davon gehörten der Obrigkeit), im Jahr 1839 besaßen jüdische Eigentümer bereits 24 einander benachbarte Häuser (17 gemauerte Häuser und 7 Holz-

Zaměření synagogy v Bezdružicích z roku 1999 (ing. N. Kunfinke, ing. K. Keßler, vyobrazení z knihy manželů Buslových) – Aufmessung der Synagoge in Weseritz im Jahr 1999 (N. Kunfinke, K. Keßler, Abbildung aus dem Buch der Eheleute Busl)

bínů. Více let působili v této funkci postupně Samuel Wallerstein, Moses Reich, Abraham Kornhütter, Juda Tritsch, Hermann Picker, Samuel Eckstein, Leopold Weisel, Bernhard Kohn, Hermann Körper, ve 20. stol. pak Jakob Drobinsky, Samuel Springer a do r. 1938 Jakob Folkmann. Mnoho zdejších rabínů je známých i z jiných českých měst, kde dříve nebo později působili.

Nejpozději od 18. stol. se na jihovýchodním okraji městečka postupně rozrůstala **židovská čtvrť.** Kolem r. 1790 ji tvořilo pravděpodobně 11 domů (3 z nich vlastnila vrchnost), roku 1839 patřilo židovským vlastníkům už 24 sousedících domů (17 zděných a 7 dřevěných) především v dnešní Švermově, Krátké a Plzeňské ulici. Jádrem a geometrickým středem čtvrtě bylo nepravidelné prostranství zvané Židovský dvůr (základ východní části dnešní Švermovy ulice), obklopené 10 domy a synagogou. Toto centrum leželo mimo ulice s dálkovou dopravou, okrajové židovské domy však stály i podél hlavních výpadoých komunikací: 8 domů v Plzeňské ulici (vedoucí k Nové Vsi a dále k Plzni) a 3 domy v ulici vedoucí k Dolním Polžicím a dále na Tachovsko. Dalších nejméně 6 domů v křesťanském vlastnictví, ale s dlouhodobě prokázanými židovskými nájemníky, bylo v 1. polovině 19. stol. rozptýleno severně odtud, včetně hlavního náměstí. – Nejničivější z požárů postihl židovskou čtvrť roku 1891: po úderu blesku prý tehdy vyhořely všechny domy kromě synagogy a později byly přestavěny. Ve 20. stol. byla Švermova ulice (bývalý Židovský dvůr) prodloužena k západu a rozšířena a mnoho domů (včetně obecního, tzv. rabínského domu) zaniklo. V modernizované podobě se dochovalo více než 10 původně židov-

häuser) vor allem in den heutigen Straßen „Švermova ulice“, „Krátká ulice“ und „Plzeňská ulice“. Kern und geometrische Mitte des Viertels war eine unregelmäßige Fläche, genannt Judenhof (entspricht dem Ostteil der heutigen „Švermova ulice“), die von 10 Häusern und der Synagoge umstanden war. Den katastrophalsten Brand erlebte das Judenviertel im Jahr 1891: Nach einem Blitzschlag sollen damals außer der Synagoge sämtliche Häuser ausgebrannt und anschließend umgebaut worden sein. Im 20. Jahrhundert wurde die heutige „Švermova ulice“ (der ehemalige Judenhof) nach Westen verlängert und verbreitert und dabei verschwanden viele Häuser (einschließlich des Gemeindehauses, des sog. Rabbinerhauses). In modernisierter Gestalt haben sich mehr als 10 ursprüngliche Judenhäuser, vor allem in der heutigen „Plzeňská ulice“ und in der „Švermova ulice“ erhalten.

Der erste bekannte **Betsaal** soll sich in dem größten Wohnhaus befunden haben, das an der Stelle des heutigen Hauses mit der Konskriptions-Nr. 78 auf der Südseite der „Švermova ulice“ stand. Eine größere **Synagoge** wurde dann im Jahr 1812 zwischen der Ostseite des Judenhofs und der Pilsener Straße errichtet. Es handelte sich um ein mächtiges klassizistisches Gebäude mit Walmdach, das nach der Zerstörung der Inneneinrichtung im Jahr 1938 als Scheune und Lagerhaus genutzt wurde und sich heute in Privateigentum befindet. Erhalten sind die nördliche zweistöckige Frauengalerie, die mit dem Betsaal durch gemauerte Arkaden verbunden ist, der Betsaal mit Resten der Stuckausschmückung und einer hölzernen (verputzten) Imitation eines Gewölbes sowie der wertvolle Dachstuhl. (Eine ähnliche Frauentribüne

ských domů, především v Plzeňské a Švermově ulici.

První známá **modlitebna** byla údajně součástí největšího obytného domu, který stál na místě dnešního domu čp. 78 na jižní straně Švermovy ulice. Větší **synagoga** byla postavena roku 1812 mezi východní stranou Židovského dvora a Plzeňskou ulicí. Je to mohutná klasicistní budova s valbovou střechou, po zničení vnitřního zařízení v r. 1938 užívaná jako stodola a skladiště, dnes v soukromém vlastnictví. Dochované je severní dvoupodlažní ženské oddělení, propojené s modlitebním sálem zděnými arkádami, sál se zbytky štukové výzdoby a dřevěnou (omítnutou) nápodobou klenby, cenná dvojitá vazba krovu. (Podobnou arkádovou tribunu měly také nedochované synagogy v Bečově nad Teplou, Hroznětíně, Chodové Plané a Novém Sedlišti.) Na plánu přízemí a patra synagogy, který pochází snad z počátku 19. století, je sice zobrazena ženská tribuna nejen na severní, ale i na jižní straně sálu, zdá se však, že šlo jen o nerealizovaný projekt, kreslený ještě před postavením budovy.

Synagoga je těžce poškozená novodobými utilitárními úpravami: původní okna byla nahrazena hranatými „skladištními“, ve východní zdi byl v místech svatostánku prorážen vjezd pro nákladní auta, odstraněno bylo schodiště vedoucí na ženskou tribunu, odbourána byla přístavba s pekárnou macesů a ještě kolem r. 1996 byla zbořena západní předsíň se žulovým ostěním a výklenkem pro rituální umývadlo.

Značně devastovaný **hřbitov** leží 800 m severozápadně od náměstí, 600 m jihovýchodně od návsi obce Řešín, na mírném svahu nad západním břehem potoka. Pozemek k jeho založení vyčlenila vrchnost (Löwensteinové) ze své louky v r. 1760,

mit Seitenarkaden, typisch nur für den westlichsten Teil Böhmens, besaßen auch die nicht erhaltenen Synagogen in Petschau [Bečov nad Teplou], Lichtenstadt [Hroznětín], Kuttentplan [Chodová Planá] und Neuzedlisch [Nové Sedliště].) Das Bauwerk ist jedoch durch nutzungsbedingte Veränderungen stark gestört: Die ursprünglichen Fenster wurden durch viereckige „Lagerhausfenster“ ersetzt, in der Ostwand wurde an der Stelle, wo sich der Thoraschrein befand, eine Einfahrt für Lastwagen durchgebrochen, die auf die Frauentribüne führende Treppe wurde beseitigt, der Anbau für die Matzenbäckerei wurde abgebrochen und noch um das Jahr 1996 wurde der westliche Vorsaal mit seiner Granitverkleidung und der Nische für das rituelle Waschbecken beseitigt.

Der stark devastierte **Friedhof** liegt 800 m nordwestlich des Stadtplatzes, 600 m südöstlich des Dorfplatzes der Gemeinde Rössin [Řešín], auf einem flachen Hang über dem Westufer eines Baches. Das Grundstück zur Errichtung dieses Friedhofs teilte die Obrigkeit (das Geschlecht der Löwenstein) im Jahr 1760 von einer ihrer Wiesen ab. In der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts hatte es eine Fläche von 1655 m² und es scheint seit dieser Zeit nicht vergrößert worden zu sein. Hier wurden auch die Verstorbenen aus den Kultusgemeinden Zebau [Cebiv], Leskau [Lestkov] und Skupsch [Skupeč] sowie aus vielen weiteren Dörfern der Umgebung bestattet. Allein in den Jahren 1840-94 sind hier etwa 350 Begräbnisse belegt, man kann hier also mindestens 500 Gräber annehmen. Die modernen Grabsteine wurden in der Nazizeit wegtransportiert und auch viele der alten einteiligen Grabsteine sind verschwunden.

Bezručická synagoga dnes – Die Weseritzer Synagoge heute

Interiér bezručické synagogy (foto z knihy manželů Buslových) – Das Innere der Weseritzer Synagoge (Foto aus dem Buch der Eheleute Busl)

údajně byl hřbitov založen v následujícím roce. V 1. polovině 19. stol. měl rozlohu 1655 m² a zdá se, že od té doby nebyl zvětšen. Pohřbívání tu byli i zemřelí z náboženských obcí Cebiv, Lestkov a Skupeč a z mnoha okolních vesnic. Jen v letech 1840-94 je doloženo asi 350 pohřbů, lze tu tedy předpokládat nejméně 500 hrobů. Moderní náhrobní kameny byly v nacistickém období odvezeny a odcizeno bylo i mnoho starých jednoduchých náhrobků.

Většina náhrobků je povalena, plocha hřbitova je téměř souvisle porostlá brčálem a řídce mladými náletovými dřevinami (především jasanem). Dochovalo se torzo kamenné ohradní zdi o výšce do 70 cm, v němž je dobře patrné místo někdejší brány a v jihovýchodním rohu půdorys márnice. Hřbitov prozatím čeká na svou opravu.

Dosud bylo nalezeno 128 náhrobků nebo fragmentů. Na jaře 2007 sem bylo navraceno dalších 84 náhrobků a fragmentů, nalezených v zahradě rodinného domu v Řešíně, na místě někdejšího kravína, zbořeného v 70. letech 20. stol. Předpokládáme, že nyní je tedy na hřbitově celkem 212 náhrobků a fragmentů. Nejstarší dosud nalezený čitelný náhrobek je datován rokem úmrtí 1779.

Jsou-li v epitafech uvedeny lokality původu pohřbených, jedná se většinou o Bezdružice, ale také Okrouhlé Hradiště, Skupeč nebo Krsy.

BOR / HAID

Město 13 km jihovýchodně od Tachova.
– Původně gotický hrad v pseudogotické úpravě, barokní kostel sv. Mikuláše s gotickou věží, pozdně gotická špitální kaple, barokní areál Lorety a další historické památky.

Die Mehrzahl der noch vorhandenen Grabsteine ist umgestürzt, die Friedhofsfläche ist fast vollständig von Efeu überwachsen und teilweise auch von angeflogenen Gehölzen (vor allem Eschen). Erhalten haben sich ein Torso der steinernen Umfassungsmauer in einer Höhe bis zu 70 cm, in dem die Stelle des einstigen Friedhofstors gut auszumachen ist, und in der Südostecke die Grundmauern des Leichenhauses. Der Friedhof wartet derzeit noch auf eine würdige Gestaltung.

Bisher wurden 128 Grabsteine oder Grabsteinfragmente aufgefunden. Im Frühjahr 2007 wurden weitere 84 Grabsteine und Grabsteinfragmente hierher verbracht, die im Garten eines Einfamilienhauses in Rössin [Řešín] gefunden wurden, am Ort eines einstigen Rinderstalls, der in den 70. Jahren des 20. Jahrhunderts abgebrochen worden war. Wir gehen davon aus, dass sich also derzeit auf dem Friedhof insgesamt 212 Grabsteine und Grabsteinfragmente befinden. Der älteste bisher gefundene lesbare Grabstein trägt das Sterbedatum 1779.

Soweit in den Grabinschriften der Herkunftsort der Beerdigten angeführt ist, handelt es sich überwiegend um Weseritz, aber auch um Scheibenradisch [Okrouhlé Hradiště], Skupsch [Skupeč] oder Girsch [Krsy].

BOR / HAID

Stadt 13 km südöstlich von Tachau.
– Ursprünglich gotische Burg in pseudogotischer Überformung, barocke Kirche St. Nikolaus mit gotischem Turm, spätgotische Spitalkapelle, barocke Loreto-Anlage und weitere historische Denkmale.